

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ ГЕНЕЗИСИ ВА УНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ЁНДОШУВЛАР ХУСУСИДА

Мухаббат Волназаровна Имомова

Тошкент молия институтини мустақил тадқиқотчиси, Тошкент, Ўзбекистон.

E-mail: imomovamuxabbat1@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8112-5822

THEORETICAL GENESIS OF THE SYSTEM OF TAXATION OF INDIVIDUALS AND APPROACHES TO ITS ARRANGEMENT

Mukhabbat Volnazarovna Imomova

Independent researcher of Tashkent Institute of Finance, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: imomovamuxabbat1@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8112-5822

JEL Classification: H20, H21

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида иқтисодий эркинлашуви ва модернизациясининг ҳозирги босқичида жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими келиб чиқишининг назарий асослари, уни ташкил этиш амалиётини бошқаришининг концептуал асослари ва иқтисодий самарадорлиги мезонлари тадқиқ этилган. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларида жисмоний шахслардан олинадиган солиқларнинг концептуал асослари масалалари кўриб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни ундириш механизмини такомиллаштириш имкониятлари тадқиқ этилган ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда амалга оширилаётган солиқ сиёсати жисмоний шахслар самарали фаолиятлари учун шарт-шароит ва асос яратиб бериш, жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни ҳисоблаш ва ундириш механизмини такомиллаштириш, солиқлар юқини камайтириш йўналишига қаратилишини тақозо этиб, бу эса иқтисодий фанлар олдига мазкур соҳада янги илмий тадқиқот ишларини олиб

бориш вазифаларини қўяётган бўлса, бошқа бир томондан эса солиқ тизими бозор муносабатларининг энг муҳим элементларидан бири бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий ўзгаришларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан унга боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда.

Умуман, ҳозирги шароитда жисмоний шахсларни солиққа тортишни такомиллаштириш масалаларининг комплекс таҳлил этилмаганлиги ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг олиб борилишини тақозо этмоқда.

Шу боисдан, мамлакатимиз солиқ тизими тараққиётида жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиёти тадқиқига янгича ёндашув зарур.

Давлат солиқ сиёсати кўпроқ давлатнинг ижтимоий функциялари бажарилишини таъминлашга ҳамда ижтимоий адолат ва ижтимоий тенгликка эришишининг стратегик вазифаларини ҳал этишга эмас, балки кўпроқ жорий фискал эҳтиёжларни қондиришигагина қаратилмоқда.

Жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни ундириш механизми самарали тадбирларига янгича ёндашув шунда намоён бўладики, унда Ўзбекистон Республикасида давлат солиқ сиёсатининг концептуал асослари

доирасида мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг истиқболдаги вазифаларини ҳисобга олган ҳолда жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини тизимли тарзда тадқиқ этиш ва унинг диққат марказида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш молиявий таъминотининг муҳим асоси бўлмиш "давлат фискал мақсадлари ва ижтимоий функция самарали амал қилиш механизми" мутаносиблигини ўзаро мувофиқлаш-тириш ҳамда уйғунлаштириш орқали унинг такомиллашган механизмини ишлаб чиқиш ётади.

Abstract. This article examines the theoretical basis of the origin of the system of taxation of individuals, the conceptual basis of managing the practice of its organization and the criteria of economic efficiency at the current stage of economic liberalization and modernization in the Republic of Uzbekistan. The issues of the conceptual basis of taxes collected from individuals were considered in the perspectives of socio-economic development of the country. Possibilities of improving the mechanism of collection of taxes from individuals in the tax system of the Republic of Uzbekistan were studied and recommendations were developed. The currently implemented tax policy requires that individuals be focused on the direction of creating conditions and foundations for the effective activities of individuals, improving the mechanism of calculating and collecting taxes from individuals, reducing the tax burden, and this will lead to new scientific research in this field for economic sciences. On the other hand, the tax system is one of the most important elements of market relations,

Кириш. Ўзбекистонда жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимида

which shows that the success of economic changes in the country largely depends on it.

In general, the lack of a comprehensive analysis of the issues of improving the taxation of individuals in the current conditions requires conducting research in this direction.

Therefore, a new approach to the study of the practice of taxation of individuals is necessary in the development of the tax system of our country.

The state tax policy is more focused on meeting the current fiscal needs, rather than on ensuring the fulfillment of the social functions of the state and not on solving the strategic tasks of achieving social justice and social equality.

A new approach to the effective measures of the mechanism of collection of taxes from individuals is manifested in the fact that, within the framework of the conceptual framework of the state tax policy in the Republic of Uzbekistan, a systematic study of the practice of taxation of individuals, taking into account the future tasks of the socio-economic development of the country, and focusing on socio-economic development development of its improved mechanism by coordinating and harmonizing the ratio of "state fiscal goals and the mechanism of effective implementation of social function" which is an important basis of financial provision.

Калим сўзлар. солиқлар ва солиққа тортиш, жисмоний шахслар, жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар, жисмоний шахслар даромад солиғи, жисмоний шахслар мол-мулк солиғи.

Key words. taxes and taxation, individuals, taxes from individuals, income tax from individuals, tax on property of individuals.

олиб борилаётган ислохотларда солиқларнинг барқарор тушумини

таъминлаш, солиқ юкини изчил камайтириш негизда аҳоли реал даромадларини ошириш орқали иқтисодий ўсишга позитив таъсир этувчи ўзаро уйғунлашган солиқ тизимини шакллантиришга эътибор қаратилмоқда. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси» [1] да асосий устувор йўналиш сифатида «солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш» ва «Аҳолининг реал пул даромадларини ва харид қобилиятини ошириш, кам таъминланган оилалар сонини ва аҳолининг даромадлари бўйича фарқланиш даражасини янада камайтириш» белгиланган. Мазкур вазифалар «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси» [2] да ҳам янада қатъий ва кенг қамровли тарзда қўйилди. Бу масалаларни ҳал қилиш учун республикада солиқ юкини аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида текис тақсимлаш, мавжуд имтиёзларнинг самарадорлигини баҳолаш ва оптималлаштириш, аҳолининг реал даромадларини оширишда солиқ тизимининг муҳим элементи ҳисобланган жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштиришни тақозо этади.

Хусусан жаҳонда тўпланган бой тажрибалардан самарали фойдаланиш борасида мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев «Солиққа тортиш масаласида амалиётда синалган принцип ва ёндошувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш ўта муҳим

аҳамиятга эга» [3] эканлигини таъкидладилар.

Шу билан бирга, ҳозирда аҳоли бандлигини таъминлаш, даромадини янада ошириш, мулки ва активлари қийматининг муттасил ошиб боришини кафолатлаш орқали улар турмуш шароитини яхшилашни солиқ механизми орқали рағбатлантириш муҳим ҳисобланади. Бу борада «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да жисмоний шахслар «... солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш» [4] муҳим йўналиш сифатида белгилаб берилган.

Материал ва метод. Солиқ детерминанти муайян шахснинг ҳаётига ва бутун жамиятнинг шаклланишига бевосита таъсир қилади, шунинг учун ҳам аҳолини солиққа тортишнинг яхлит тизимини шакллантириш мамлакатнинг бутун солиқ тизимининг муҳим элементи ҳисобланади.

Катта рус энциклопедик луғатига кўра, тизим - бу бир-бири билан алоқада ва умумийликда бўлган, маълум бир яхлитлик, бирликни ташкил этувчи элементлар тўпламидир [5]. Иқтисодий адабиётларда тизим тушунчаси одатда солиқ тизимини миллий жихатдан тавсифловчи умумий солиққа тортиш билан боғланади.

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими тўғрисида муҳим ғояни берадиган жуда чекланган миқдордаги тадқиқотлар мавжуд. Аксарият олимлар жисмоний шахслар даромад солиғи ва тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган асосий солиқ тури деб ҳисоблайдилар (О.А.Изотова, В.П.Фиронова,

А.С.Хорошунова, А.А.Маслов,
М.М.Юмаев, М.С.Жверантсева,
С.П.Волохов), уни даромад
солигининг мустақил тизими деб
таърифлайдилар (Шлянк солиққа тортиш
tizими (С.В.Шлянк), ёки аҳолидан
олинадиган оддий солиқлар тўплами
(Тюрина Ю.Г.) сифатида кўрадилар.

А.Б.Баматалиев солиққа
тортишнинг тизимли табиати бюджет
эҳтиёжларига йўналтирилган солиққа
тортиш жараёнининг асосий шартлари ва
асослари сифатида иқтисодиёт ва унинг
рентабеллигини мувофиқлаштириш орқали
шакллантирилишини таъкидлади [6].

А.В.Захарова давлатнинг ягона
солиқ тизими доирасида алоҳида қуйи
tizим сифатида аҳолидан олинадиган
солиқлар, шу жумладан, жисмоний
шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ
тўловчи бўлган даромадлар, мол-мулк ва
бошқа солиқлар ҳамда йиғимлар,
шунингдек, солиқ тўловчиларидан
ўтказиладиган тўғридан-тўғри ва
билвосита солиқлар, товар ва хизматларни
истеъмол қилиш жараёнида юридик
шахслар солиқ тўловчи-фуқароларга [7].
Т.Е.Тотикова ҳам худди шундай
позицияга амал қилади, бу тизимга ягона
солиқларни киритиб, уларни даромад
солиғи сифатида тан олади [8].

Тақдим этилган ёндашув даромад,
мулк ва истеъмолга солиқ солиш
ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади, лекин
у ягона тизимга киритилган солиқлар
таркибининг ички бирлигини ҳисобга
олмайди. Бу жиҳатдан Э.В.Лобанованинг
ёндашуви янада жозибадор бўлиб, у
жисмоний шахслардан ундириладиган
солиқларнинг моҳияти, вазифалари,
принциплари, шакллари ва ундириш
усулларидан келиб чиққан ҳолда ўзаро
боғланган тизимини кўриб чиқади.
Муаллиф солиқларнинг барча
элементларини, уларнинг иқтисодий

моҳиятининг бирлигини, ундириш
тамойлари ва механизмларини ҳисобга
олган ҳолда, умуман жисмоний
шахсларни солиққа тортиш тизимига
қўйиладиган талаблар доирасида кўриб
чиқади [9].

Натижалар. Мамлакатимизда солиқ
сиёсатини такомиллаштиришнинг
концептуал асосларида жисмоний
шахслардан олинадиган солиқларни
ундириш механизмнинг самарали
фаолиятини йўлга қўйиш лозимлиги
ҳақида ва ушбу шароитда жисмоний
шахслардан олинадиган солиқлар
маъмуриятчилиги фаолиятини баҳолаш
мезонлари, кўрсаткичлари ва услубиётини
қайта ишлаб чиқиш масаласига алоҳида
эътибор қаратилган.

Солиқ муносабатлари молиявий
муносабатларнинг энг муҳим таркибий
қисмидир, лекин улар бевосита ва
билвосита солиқларга хос бўлган ўзига
хос хусусиятларга эга. Бу нарса изланиш
мантиқини қуйидаги кетма-кетликда
олдидан белгилашга имкон беради:

- концептуал аппаратни тартибга
солиш мақсадида солиққа тортиш
назариялари асосида “жисмоний
шахслардан олинадиган солиқлар”
тушунчасининг муҳим мазмунига оид
муаллифнинг позициясини аниқлаш;

- жисмоний шахслардан олинадиган
солиқларнинг функцияларини, уларнинг
солиқ тизимидаги роли ва ўрнини
фарқловчи таснифлаш белгиларидан
келиб чиқиб белгилаш;

- замонавий солиқ ислохотлари
шароитида жисмоний шахслардан
олинадиган солиқларнинг амал қилиш
тамойлари оидинлаштириш;

- тўғри солиқлар тизимида
жисмоний шахслардан олинадиган
солиқларнинг роли ва ўрнини аниқлаш.

Солиқ муносабатларининг ҳар бир
соҳаси солиқ тизимини қуриш асосини

ташкил этувчи ўзига хос солиққа тортиш тамойиллари тизимига эга. Маҳаллий молиявий адабиётларда замонавий талқинга эга

бўлган солиққа тортиш тамойилларини қўйидаги мезонлар бўйича гуруҳлаш таклиф этилади (1-расм) [10].



1-расм. Солиққа тортиш тамойилларининг тизимлаштирилиши

Олдинги фикрлардан келиб чиқиб, биз Ўзбекистон Республикасида солиққа тортиш ва солиқ тизими фаолиятининг асосий тамойилларини ажратиб кўрсатамиз. Буларга қўйидагилар киради:

- солиқ қонунчилигининг барқарорлиги (солиқ муносабатлари соҳасини тартибга солувчи асосий норма ва қоидаларнинг ўзгармаслиги);
- давлат ва солиқ тўловчилар

ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий хусусиятга эгаллиги;

- ундириладиган солиқларнинг солиқ тўловчининг даромадига мутаносиблиги;
- солиқ тўловчиларнинг қонун олдида тенглиги;
- солиқ тўловчи учун солиқларни ундириш усуллари ва вақтининг қулайлиги;

- солиқларни ундириш харажатларини минималлаштириш;
- иқтисодий фаолият шакллари ва усулларига нисбатан солиққа тортишнинг бетарафлиги;
- солиққа тортиш бўйича маълумотларнинг мавжудлиги ва очиклиги;
- солиқ сирига риоя қилиш;
- турли даражадаги ҳокимият органлари ўртасида солиқларни белгилаш ва ундириш ҳуқуқларини қатъий чегаралаш;
- солиқлар турининг кўплиги ва бошқалар.

Жаҳон солиқ назариясида солиққа тортишнинг классик қоидалари (тамойиллари) мажмуи шаклланган бўлиб, улар орқали миллий солиқ тизимининг амалдаги фаолияти амалда амалга оширилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, солиқ тақсимоли назариясининг солиққа тортишнинг бир хиллигида ифодаланган адолатли солиққа тортиш комплексининг бир қисми сифатида талқин қилинадиган “олинадиган наф” ва “тўловга қодирлик” тамойили каби фундаментал тамойилларига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Хусусан, “олинадиган наф” тамойилини амалга ошириш давлат секторининг солиқ тўловчининг фойдалилик даражасига таъсири билан боғлиқлиги, “тўловга қодирлик” тамойили эса солиқ тўловчиларнинг иқтисодий имкониятларидан келиб чиқиб солиқ тўловларини тақсимлашни назарда тутишини инобатга олмоқ зарур. Солиқ тизимини қуришнинг ушбу икки тамойили ўртасидаги туб назарий тафовутлар аҳолининг “бой” ва “камбағал” қатламлари ўртасида ҳақиқий ижтимоий зиддиятни келтириб чиқариши ва давлат молиясини инқирозга олиб келиши мумкин.

Бундан келиб чиқадиган бўлсак, адолат тамойили муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унга риоя қилиш учун самарали, оқилона ва адолатли солиққа тортиш муаммосини ҳал қилишнинг бир қатор шартларини ҳисобга олиш керак. Солиқларни тақсимлашда адолатлиликка оид хилма-хил нуқтаи-назарлар давлат солиқ сиёсатини олиб бориш ҳақида мунозараларга олиб келади, уларнинг диққат марказида адолат ва самарадорлик ўртасидаги мувозанатни топиш муаммоси майдонга чиқмоқда.

Ушбу муаммони ҳал қилиш оптимал солиққа тортиш соҳасидаги назарий ишланмалар ва ушбу асосий мезонлар ўртасида маълум бир келишувни излаш билан боғлиқ.

Солиқлар фақат объектив мавжуд бўлган фаолият тамойиллари доирасида самарали фаолият юритиши мумкин. Улар жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларини ҳисобга олган ҳолда солиқ тизимини шакллантиришда амал қилиниши лозим бўлган асосий қоидалардир.

Жаҳон назарияси ва амалиётида ушбу тамойилларнинг тўлиқ рўйхати мавжуд эмас, улар турли хил солиқ солиш объектлари контекстида ўзгарув-чан. Солиққа тортиш назарияларининг ушбу асосий қоидаларини ҳисобга олмасдан, билвосита солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини чуқур таҳлил қилиб бўлмайди.

Бевосита солиққа тортиш хусусиятлари, шу жумладан, жисмоний шахслардан олинадиган солиқ (ЖШОС) ларни ундириш механизмнинг ҳар томонлама комплекс иқтисодий ва ҳуқуқий тавсифи мазкур солиқларнинг иқтисодий, молиявий ва ҳуқуқий нуқтаи-назардан ўзига хос хусусиятларини аниқлаш имконини берди. Мазкур тадқиқотимиз жисмоний шахсларни

солиққа тортиш соҳасидаги назарий жиҳатларни кенгайтириб, жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар бажарадиган функцияларни ҳар томонлама ўрганиш имконини беради.

Шундай қилиб, фискал, тартибга солиш, назорат функцияларидан ташқари, жисмоний шахслардан олинадиган солиқларга хос бўлган ижтимоий функциянинг аҳамиятига ва уни амалга ошириш механизмига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ушбу функция, бизнинг фикримизча, жамиятнинг ижтимоий табақаланиш тенденцияларини юмшатишга қаратилган ва адолатли солиққа тортиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишга хизмат қилади.

Мазкур илмий мақола мавзуси устидаги изланишларимиз жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ижтимоий йўналтирилганлигининг ошиши, умуман, жисмоний шахсларни солиққа тортишни, хусусан, жисмоний шахслардан олинадиган солиқ (ЖШОС) ларни ундириш механизмини тизимли ва кенг қамровли ислоҳ қилиш билан боғлиқ, деган хулосага олиб келди.

Бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда жисмоний шахслардан олинадиган солиқ (ЖШОС)ларни ундириш механизмининг хорижий тажрибасини таҳлил қилиш ундан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлигини тасдиқлади. Хусусан, тадқиқ натижалари шуни асослайдики, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқлардан тушумларни маҳаллий бюджетларга бириктириш бўйича хориж тажрибаларини қўллаш Ўзбекистон Республикаси бюджет-солиқ амалиётига анча мос келади.

Замонавий ички солиқ тизимини ташкил этувчи солиқ муносабатларининг ташкилий хусусиятларини ўрганиш жисмоний шахслардан олинадиган солиқ

(ЖШОС)ларни ундириш механизмининг қўйидаги характерли хусусиятларини аниқлаш имконини берди:

-объектив солиқ муносабатларининг тақсимот хусусиятининг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда, давлатнинг камбағалликни қисқартириш ва аҳоли фаровонлигини ошириш сиёсати вазифалари ижросида унинг алоҳида ўрни;

-молиявий ва бюджет механизмларининг таркибий қисми бўлиб, улар билан ягона услубий асосга эга;

-давлат (устқурма) ва иқтисодиёт (базис) ўртасидаги тўғридан-тўғри ва тесқари муносабатларнинг амалга оширилишини таъминлайди;

-ташқи ва ички омиллар таъсири остида солиқ сиёсатини амалга ошириш билан боғлиқ таркибий элементларнинг ўзгариши.

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги аҳоли томонидан яратилган даромаднинг бюджет канали орқали бирламчи тақсимлаб, ижтимоий соҳалар моддий эҳтиёжлари учун қайта тақсимлашнинг молиявий асоси яратилади. Буни том маънода даромадларни аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида қайта тақсимлаш тизими деб ҳам аташ мумкин. Ушбу солиқлар юридик шахслардан олинадиган солиқларга нисбатан бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, мамлакат иқтисодиётининг мутаносиб ривожланишини таъминлаш ва ижтимоий тараққиётга хос зиддиятлар кучайиши билан боғлиқ хатарлар келиб чиқишига мойиллиги юқоридир. Шунинг учун ҳам жисмоний шахсларни солиққа тортиш масалалари инсоният тарихий тараққиётининг дастлабки даврдан то ҳозирги кунгача кенг жамоатчилик

томонидан ҳам асосий муаммо сифатида тадқиқ этиб келинмоқда. Хусусан, солиқ муносабатларининг илмий-назарий асосларини тадқиқ этувчи махсус «Форосонология»¹ фанида солиқлар тарихий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий категория сифатида ўрганилиши эътироф этилса-да, бунда асосий урғу аҳоли (жисмоний шахслардан олинадиган) солиқларининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятига қаратилган.

Демак, юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда таъкидлаш жоизки,

замонавий солиқ тизими назариясининг тарихий илдизи аҳоли солиқлари ҳақидаги илк антик қарашларга асосланади.

Қадимги дунёдан то ҳозирги давргача жисмоний шахслар тўловчи солиқларни ундириш шакл ва усулларининг тараққиётини шартли равишда 3 даврга ажратиш мумкин. Буни қуйидаги жадвалдан кузатиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Солиқлар (шу жумладан, жисмоний шахсларни солиққа тортиш) назариясининг ривожланиш даврлари[11]

Даврлар	Институционал асослар	Амал қилиш даври	Шаклланган солиқ назариялари	Йирик намоёндалар
1-давр	Солиқларнинг примитив шакли амал қилган ва махсус институтлар мавжуд бўлмаган.	Антик даврдан ўрта асрларгача	Алмашув назарияси	Ж.Б.Сэй, П. Леруа-Болье, Р. Стурм, Бастэбл
			Атомистик назария	С.Вобан, Ш.Монтескьё, Т.Гоббс, Волтер, Ж.Сисмонди
			Солиқларнинг «Суғурга тўлови» назарияси	Ж.Маккулох, А.Тьер
2-давр	Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ва солиққа тортиш тамойиллари ҳамда махсус институтларни шаклланиши	XVIII - XX аср бошлари	Классик назария	А.Смит, Д.Рикардо
			Қурбонлик назарияси	Н.Канар, Б.Мильгаузен, Ж.Милл
3-давр	Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими замонавий механизми ва солиқлар кенг турларининг шаклланиши	XX аср бошларидан то ҳозирги кунгача	Кейнсчилик назарияси	Ж.Кейнс
			Монетаристик назария	М.Фридман
			Иқтисодий таклиф назарияси	М.Берне, А.Лаффер, Лоренц
			Неокейнсчилик назарияси	И.Фишер, Н.Калдор

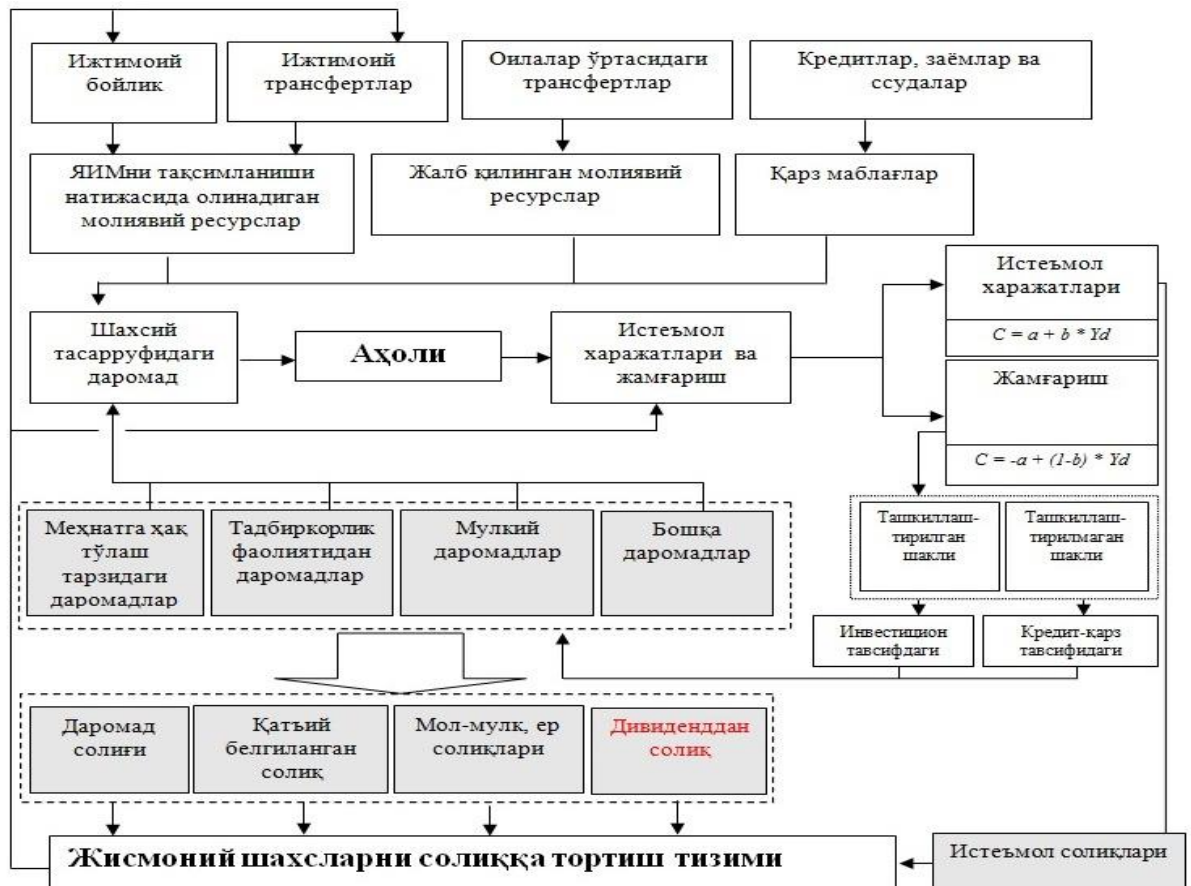
¹ Изоҳ: «Форосонология» (грекча форо-солиқ, логия-ўрганиш) - солиқлар, солиқ тизими ва

солиқларга оид ҳуқуқий муносабатларни тарихи ва замонавий ҳолатини ўрганувчи фан.

Солиққа тортиш тизими назариясининг шаклланишини дастлабки 1-даврида мавжуд солиқлар факультатив тавсифга эга бўлиб, давлатларнинг табиий офатлар, урушлар натижасидаги вужудга келувчи харажатларини қоплаш учун кенг жорий этилган. Солиқларни ундириш бўйича махсус давлат институционал бирликлари амал қилмаган давр ҳисобланади.

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш замонавий амалиётидаги назарий асосларнинг тизимли равишдаги шаклланиш даври 2 ва 3 даврга тўғри

келганлиги тасдиқланди. Ушбу даврда жисмоний шахсларни солиққа тортиш яхлит тизим сифатида умумий солиқ назариясининг концепция ва тамойиллари ҳамда институционал асослари базасида тадқиқ этилган. Натижада, жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини янада такомиллаштириш бўйича ислохотларда ўзаро алоқада бўлувчи умумий солиқ тизимининг элементи ва ички элементлар мажмуасидан ташкил топган яхлит тизим сифатида ўрганилиши лозим.



2-расм. Уй хўжаликлари молиясида жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимининг ўрни ва аҳамияти[11]

Солиқ тизимининг элементи сифатида жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётидаги принципа муаммолардан бири ушбу солиқларнинг асосан даромадларни тенглаштириш

вазифасини бажаришга қаратилганлиги ҳисобланади. Лекин даромадларни тенглаштиришга қаратилган солиқ тизими аҳоли шахсий тасарруфидаги даромадлари ҳисобига шаклланувчи

жамғариш нормаси орқали мавжуд бойлик ёки капитал жамланишидаги тафовут кучайиши билан боғлиқ зиддият кескинлашувига олиб келиши мумкин. Албатта, макродаражада миллий даромад миллий бойлик тўпланишининг молиявий манбаи ҳисобланади. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимидаги мавжуд солиқлар аҳоли даромадларини тўғридан-тўғри, мулкый қийматликлар эквивалентида тақсимлайди. Шунингдек, аҳоли истеъмол даражасига мувофиқ даромадларни тақсимлаш тизими ҳам амал қилиб, бу билвосита солиқлар орқали таъминланади. Хусусан, мол-мулк ёки ер солиғи ёрдамида бойликни қиймат эквивалентида тақсимлаш тизими амал қилади. Лекин бундай қайта тақсимлаш тизими канали орқали ҳаракатланувчи молиявий оқимлар нисбатан паст салмоққа эга бўлиши зарур. Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда, ички элементлар мажмуасидан ташкил топган яхлит тизим сифатида комплекс мақсадлар тизимига эга жисмоний шахсларни солиққа тортишнинг замонавий амалиётини қуйидагича тизимлаштириш мумкин (2-расм). Ушбу солиқлар турли иқтисодий табиатга эга бўлиб, уларнинг макроиқтисодий барқарорликка таъсири нуқтаи-назардан кўп омилли мавжудлик (multifactor phenomeon) ҳисобланади. Уни такомиллаштиришга йўналтирилган қарорлар қабул қилиш макроиқтисодий барқарорликнинг асосий детерминантлари автоматик равишда ўзгариши билан объектив тарзда боғланади.

Инглиз иқтисодчиси Малькольм Джеймс солиқ тизимини ташкил қилишнинг иккита ёндашувини аниқлади:

- биринчиси, миллий ва халқаро қонунчилик доирасида эълон қилинган

қоидаларга (солиқ тўловларини ҳисоблаш ва тўлаш бўйича батафсил кўрсатмалар) асосланади;

- иккинчиси солиққа тортиш тамойилларини фақат қонунчилик билан тартибга солишни назарда тутаяди, улар амалда амалга оширилганда солиқ органлари ва судлар томонидан аниқ амалий механизмлар кўринишида мақсадли талқин этилади [12].

Ушбу ёндашувларнинг қиёсий тавсифини ўтказар эканмиз, шуни таъкидлаيمизки, ҳозирги вақтда биринчиси устувор ҳисобланади ва жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқ тизимлари эълон қилинган қоидаларга мувофиқ қурилган. Бундай қоидаларни қонунчилик билан тартибга солишда ижтимоий компонентни ҳисобга олиш муҳим, улар ахлоқий ва шахсий манфаатларга мос келиши керак. Фуқароларнинг аксарияти давлат харажатларида иштирок этиш ўз манфаатлари ва маънавиятига тўғри келади, деган фикрга келган тақдирдагина бунга эришиш мумкин.

Битта оддий солиқни белгилаш орқали жамиятнинг турли қатламлари манфаатларини ҳисобга олиш мумкин эмас, бу эса солиққа тортиш қонунчилигининг (қоидаларининг) мураккаблашишига олиб келади. Ўз навбатида, бундай қоидаларнинг мураккаблиги солиқларни тўлашдан бўйин товлашнинг асосий сабабларидан биридир. Шунинг учун ҳам баъзи олимлар фақат солиққа тортиш тамойилларини тартибга солишга асосланган ёндашувни қўллашни оқилона деб ҳисоблайдилар. Бундан ташқари, Буюк Британия солиқ юриспруденсиясини таҳлил қилиб, Малькольм Джеймс қоидага асосланган қонунчилик иккинчи ёндашув остида давлат ҳокимиятининг яширин фаолиятини ҳам ўзида мужассам этган

деган хулосага келади, чунки судялар коидаларни шархлашда катта ихтиёрийликка эга. Бир томондан, тамойилларга асосланган солиқ қонунчилиги давлатнинг тўловчиларга нисбатан ваколатларини янада кенгайтиради. Бошқа томондан, бу ёндашув интуитив равишда солиқ тўловчилардан қочмайдиганлар учун маъқул бўлса-да, давлат ва барча фуқаролар ўртасидаги кучлар мувозанатини тубдан ўзгартиришнинг яширин хавфини ўз ичига олади.

Мунозара. Ҳозирги дунёда фуқаролардан бевосита ва билвосита шаклларда ундириладиган даромад, мол-мулк ва харажатлар учун солиқларга фақат давлат даромадларини таъминловчи фискал воситалар сифатидагина қараш тўғри бўлмайди. Бу солиқлар фискал функцияларини бажариш билан бирга, бир вақтнинг ўзида ижтимоий адолат талабларига ҳам жавоб бериши керак.

Даромад ва бойлик солиқларини фискал жиҳатлари билан бир қаторда ижтимоий жиҳати нуқтаи-назаридан ҳам кўриб чиқиш, айрим ҳолларда фаровонлик давлатини барпо этиш тамойиллари асосида бойлик ва харажатларга солинадиган солиқларнинг мажбурий қўлланилиши мумкинлигини ҳам таъкидлаш лозим[9].

Бирок, жисмоний шахсларнинг солиқ тизимининг Э.В.Лобановага хос таснифи жуда тор бўлиб, ушбу тасниф солиқларнинг барча функционал хусусиятларини ҳисобга олмайди: «Жисмоний шахсларнинг солиқ тизими давлат томонидан ўрнатилган солиқлар, шунингдек уларни фуқаролардан

ундириш шакллари ва усуллари йиғиндисининг ажралмас қисмидир». Кейинги тадқиқотларда Ю.Д.Шмелев аҳолини солиққа тортиш тизимини ижтимоий тўловларгача кенгайтирилди [13].

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими тавсифида эгалик қилиш каби муҳим жиҳатга ҳам эътибор қаратиш лозим. У бир қисми бўлган классик солиқ тизимидан фарқли ўларок, аҳолини солиққа тортиш тизими Россия ижтимоий тузилишининг муҳим таркибий элементи ҳисобланади ва шунинг учун у икки томонлама хусусиятга эга ва тегишли қурилиш хусусиятларига эга. М.В.Чернышова таъкидлаганидек, жамиятнинг ижтимоий тузилиши объектив равишда аниқланган табақаланиш, унинг аъзоларининг катта ва кичик гуруҳлари ва жамоаларига бўлиниши, ички ва ташқи ижтимоий муносабатлар тизимидаги махсус мақоми ва мавқеи билан фарқланади [14]. Бундан ташқари, бу муносабатлар фақат ижтимоий жиҳатлар билан чегараланиб қолмайди, олимларнинг шаклланган фикрига кўра, улар сиёсий, маданий ва ушбу тадқиқот учун муҳим бўлган иқтисодий асослар билан белгиланади. Бундан ташқари, замонавий жамиятнинг ҳар қандай тузилишида унинг иқтисодий тузилиши энг аниқ намоён бўлади, синфий бўлиниш адолатли солиққа тортишни амалга оширишнинг асосларидан биридир. Ижтимоий тузилма доирасидаги муносабатларнинг табиати жисмоний шахсларнинг солиққа тортиш тизимининг шаклланишига бевосита таъсир қилади (3-расм).

Мулк хусусияти	Хокимиятга муносабат	Даромад
<p>-Жисмоний шахслар мулкини солиққа тортиш хусусиятлари;</p> <p>-Жисмоний шахслар ер солиғи хусусиятлари;</p> <p>-Узоқ муддатли, муддатсиз асосда эгалик қилишни солиққа тортиш хусусиятлари.</p>	<p>-Сиёсий сабабларга кўра янги солиқларни бекор қилиш/киритиш;</p> <p>-Электратга солиқ юкни пасайтириш;</p> <p>-Солиқ амницияси ва бошқа солиқ енгилликлари шакллариининг ўрнатилиши.</p>	<p>-Даромад солиғининг прогрессив ягона шкаласи;</p> <p>-глобал/ модуляр шкаласи;</p> <p>-Актив ва пасив даромадларни солиққа тортишнинг бир хиллиги / бир хил эластиклиги.</p>

3-расм - Жисмоний шахсларни солиққа тортишга таъсир қилувчи омиллар²

Хулоса. Тадқиқот жараёнида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

1. Замоनावий солиқ тизими назариясининг тарихий илдизи аҳоли солиқлари ҳақидаги илк антик қарашларга асосланади.

2. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими дуалистик, мантикий равишда қурилган, бир томондан, миллий солиқ тизимида, иккинчи томондан, миллий ижтимоий сиёсатда, қонун билан бирлаштирилган солиққа тортиш тамойиллари иерархиясининг йиғиндисидир. Мазкур тушунча ўзида солиқ юки (жисмоний шахслар томонидан ўз зиммасига оладиган солиқлар, бадаллар ва фискал характердаги бошқа тўловлар), солиқнинг ички элементларини белгилашга умумий ёндашувлар билан

бирлаштирилган ва давлат даромадлари позициясидан биргаликда мултипликатор таъсирини ҳисобга олган ҳолда аҳоли фаровонлигини, шунингдек, солиқ маданияти ва саводхонлиги даражасини ҳамда замоनावий технологияларни ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда аҳолини рағбатлантиришга қаратилган тадбиркорлик субъектларига солиқ имтиёзлари, ушбу солиқлар маъмуриятчилигининг шакллари ва усулларини ҳам қамраб олади.

3. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш юқорида назарда тутилган туркумлардаги кенг солиқ турларига асосланади. Тизимни ислоҳ қилишда даромаддан бевосита олинадиган, мулкый қийматликлар ва истеъмолдан олинадиган солиқларнинг ўзаро мувозанатли тақсимланишини ҳисобга олиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

² Муаллиф ишланмаси.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси ни тасдиқлаш тўғрисида”ги №ПФ-60-сонли Фармони.
3. Ш.М.Мирзиёев “2017 йил - шиддатли ислохотлар йили”. Т.: Ўзбекистон, 2018 . - 79б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғриси»даги ПФ-4947-сон Фармони. – www.lex.uz
5. Большой Российский энциклопедический словарь. — М.: БРЭ. — 2003, с. 1437.
6. Баматалиев А.В.Б. Налогообложение доходов физических лиц (факторы формирования и методы совершенствования) // автореферат дис. ... кандидата экономических наук / Сев.-Осет. гос. ун-т им. К.Л. Хетагурова. Владикавказ, 2017.
7. Захарова А.В. Становление и развитие налогообложения населения в России: дис. кандидата экономических наук: 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва. 1998. 204 с.
8. Тотикова Т.Е. Реформирование налогообложения и налогового контроля доходов физических лиц в России // Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Саратовский государственный социально-экономический университет. Саратов, 2012. 177 с.
9. Лобанова Е.В. Система налогообложения физических лиц и перспективы ее развития: дис. кандидата экономических наук: 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва. 1999. 183 с.
10. Налоги и налогообложение: учебное пособие / ред. И. А. Майбуров. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Юнити-Дана, 2011.. – С. 26.
11. McGee R.W. «Some Principles of Taxation For Latin America»: Lessons From The USA and Yeuropean Yexperiences // The 14th Conference of the Business Association of Latin American Studies, Rio de Jenerio, Brazil. 1997.
12. Агзамов А.Т. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.Т.: 2019. 12-13-б.
13. Шмелев Ю.Д. Концепция реформирования налоговой системы Российской Федерации, основанная на реализации принципа справедливости и социальной функции налогов: дис. доктора экономических наук: 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва. 2008. 459 с.
14. Чернышова М.В. Понятие социальной структуры. Социальная структура общества. // Лингвокультурные пролегомены: мифология, фольклор, религия. Сборник научных трудов по материалам II научно-практического форума. 2017. С. 241-247.